

2004. – С. 57–59. 11. Хроники и документы времен Столетней войны / Пер., сост., предисл., прим., указат., генеал. Табл., карты М.В.Аникиева; Под ред. Ю.П.Малинина. – Санкт-Петербург, 2005. – 425 с. 12. Фруассар Ж. Хроники. 1325–1340 / Жан Фруассар / Пер., вст. статья и прим. М.В. Аникиева. – Санкт-Петербург, 2008. – 655 с. 13. Дыгало В. История корабля / Дыгало В., Аверьянов М. – Москва, 1991. – 64 с. 14. Латнишки Г. Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города (очерки подводной археологии) / Латнишки Г. – Москва, 1982. – 160 с. 15. Фаулер К. Эпоха Плантагенетов и Валуа. Борьба за власть (1328–1498) / Фаулер К. / Пер. с англ. С.А. Кириленко; вступ. статья А. Ю. Карачинского. – Санкт-Петербург, 2002. – 352 с. 16. Перруа Е. Столетняя война / Перруа Е. – Санкт Петербург, 2001. – 480 с. 17. Rogers C.J. War Cruel and Sharp. English Strategy under Edward III. 1327–1360 / Rogers C.J. – Woodbridge, 2000. – 480 p. 18. Басовская Н. Столетняя война (1337–1453) / Басовская Н. – Москва, 1985. – 184 с. 19. The Wars of Edward III. Sources and Interpretations / Edited by Clifford J. Rogers. – Woodbridge, 2000. – P. 265–267. 20. Rose S. Calais: An English Town in France. 1347–1558. – Woodbridge, 2008. – 256 p. 21. Пиренн А. Средневековые города Бельгии (V–XIV вв.) / Пиренн А. – Санкт-Петербург, 2001. – 512 с. 22. Контамин Ф. Война в Средние века / Контамин Ф. / Пер. с фр. Ю.П. Малинина, А.Ю. Карачинского, М.Ю. Некрасова; Науч. ред., предисл. Ю.П. Малинина. – Санкт-Петербург, 2001. – 414 с.: карт. – С. 141–142. 23. Эйрл П. Жизнь и эпоха Генриха V / Эйрл П. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 85. 24. Wilkinson B. The later Middle Ages in England, 1216–1485 / Wilkinson B. – Harlow, 1969. – 485 p. 25. Ханке Х. Люди, корабли, океаны (6000-летняя авантюра мореплавания) / Ханке Х. / Пер. с нем. – Ленинград, 1976. – 432 с.

Михаил Куцин

ВОЕННО-МОРСКИЕ СИЛЫ В СТОЛЕТНЕЙ ВОЙНЕ (1337–1453)

В статье проанализирована современная историография по проблеме состояния, технического обеспечения и тактики военно-морских сил в Столетней войне.

Ключевые слова: Столетняя война, Англия, Франция, военно-морские силы, артиллерия.

Myhaylo Kutsyn

NAVAL FORCES IN THE HUNDRED YEARS WAR (1337–1453)

The article analyses the look of modern historiography on the problem of application and efficiency of the first standards of shooting-iron in the Hundred Years War.

Keywords: Hundred Years War, England, France, navy, artillery.

УДК 94 (438)

Уляна Безпалько

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТРУКТУРИЗАЦІЇ ГРОМАД КАТОЛІКІВ СХІДНОГО ОБРЯДУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1907–1909 РР.

У статті проаналізовано особливості початкового етапу структуризації та інституалізації східнообрядового католицизму в Росії, охарактеризовано основні аспекти діяльності О. Зерчанінова, як глави громад російських греко-католиків зазначеного періоду.

Ключові слова: А. Шептицький, О. Зерчанінов, уніонізм, католицизм східного обряду, патріархат.

Проблема реалізації доктрини уніонізму в Росії, становлення російського греко-католицизму, перспективи його подальшого розвитку в сучасному конфесійному світі є предметом активного наукового пошуку та релігійно-філософських дискусій.

Актуальність статті полягає у необхідності детального висвітлення й аналізу початкового етапу структуризації католицької церкви східного обряду в Російській імперії в контексті поглиблення російсько-ватиканських взаємин, підкреслюється новітніми викликами глобалізаційних процесів у світі, що спонукають до активізації екуменічного діалогу та канонічного спілкування церков.

Наукова новизна публікації безпосередньо пов'язана з актуальністю теми і полягає у комплексному дослідженні співпраці митрополита Галицького Андрія Шептицького та його намісника на території Росії Олексія Зерчанінова, а також внутрішніх взаємин у середовищі греко-

католицької громади в контексті проблеми становлення й розвитку католицизму східного обряду в Росії.

Об'єктом дослідження виступає російська католицька церква східного обряду на початку ХХ ст.

Предметом є діяльність о. О. Зерчанінова як номінального намісника митрополита А. Шептицького в Росії і фактичного глави громад російських греко-католиків (1907–1909 рр.).

Аналізуючи джерельну базу публікації та історіографію проблеми, насамперед варто відзначити збірник документів і матеріалів, підготовлених до публікації Центральним державним історичним архівом України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові), присвячений проблемі розвитку російського греко-католицизму [1]. У ньому міститься значний масив інформації щодо діяльності О. Зерчанінова як фактичного керівника російських греко-католиків, його співпраці та особистих взаємин з А. Шептицьким, висвітлено щоденне життя греко-католицьких громад в Росії.

Доволі ґрунтовним, побудованим на значній джерельній базі, є дослідження диякона Василя фон Бурмана, присвячене історії становлення Російської католицької церкви східного обряду [2].

Проблемам розвитку російсько-ватиканських взаємин у контексті уніоністичної доктрини Святого Престолу присвячені праці Е. Бистрицької [3], Л. Гентош [4]. Католицько-православний діалог як вияв загальних тенденцій світової геополітики ХІХ–ХХ ст., проаналізований у монографії А. Тамборри [5].

Окремі аспекти зовнішньої політики Ватикану охоплені дослідженнями Е. Вінтера [6], Й. Григулевича [7], Т. Зонової [8], Е. Лебека [9], М. Шейнмана [10].

Внутрішньополітичну ситуацію у Російській імперії на початку ХХ ст., зокрема, її суспільно-культурні та релігійні аспекти, висвітлюють дослідження Є. Барінової [11], П. Виноградова [12], Л. Горизонтова [13], М. Данилевського [14], А. Ігнат'єва [15] В. Полікарпова [16], Б. Успенського [17], Д. Хом'якова [18].

Таким чином, джерельна база та історіографія публікації є достатньою, проте вимагає подальшого розширення за рахунок наукового осмислення малодосліджених аспектів окресленої проблеми.

Метою статті є дослідження особливостей співпраці А. Шептицького та О. Зерчанінова у розбудові греко-католицизму в Росії на початку ХХ ст.

Завдання, поставлені перед дослідженням, випливають з мети і полягають у вивченні процесу становлення російської католицької церкви східного обряду, аналітичному осмисленні діяльності О. Зерчанінова як керівника громад російських католиків упродовж 1907–1909 рр., з'ясуванні особливостей його співпраці з митрополитом Галицьким А. Шептицьким.

Революційна криза в Росії 1905–1907 рр. на тлі загальноєвропейського поширення ідей соціалізму та національного сепаратизму внесла деякі корективи у парадигму зовнішньополітичних пріоритетів імперії. Зміни не були кардинальними, проте, враховуючи аспекти релігійно-культурної лібералізації у самій Російській державі, призвели до поліпшення російсько-ватиканських взаємин.

Для Росії основою зближення з Ватиканом стала, передусім, ідея спільної боротьби проти визвольного руху поляків, політична складова якого відверто засуджувалася римською курією. Натомість Ватикан виявляв зацікавлення у розвитку католицької церкви в Росії без участі польських місіонерів, вплив яких відчутно зріс на початку ХХ ст. Як у офіційних ватиканських колах, так і у середовищі російського урядового апарату, набула поширення концепція "розполячування костелу" [13, с. 82].

Проте конфліктним аспектом цих взаємин залишалася проблема полонізації російського населення, зокрема аристократичної верстви, у середовищі якої спостерігалися криза національно-релігійної самоідентифікації та пошук нових векторів соціально-духовної орієнтації, одним із яких і став католицизм [14, с. 58–59].

Таким чином, на 1907 р. у розвитку російсько-ватиканських взаємин спостерігалася позитивна динаміка, що стимулювало Святий Престол до пошуку нових шляхів реалізації унійних аспектів східної політики [10, с. 252–255]. Крім того, лібералізація духовного життя російського суспільства після оприлюднення у 1905 р. закону про свободу совісті та віротерпимість, створили передумови для активізації унійного руху в межах самої Російської імперії, у якій на той момент вже існувала достатня кількість прихильників уніонізму [16, с. 226].

Консолідуючим центром для католиків східного обряду Росії стала постать митрополита Галицького А. Шептицького, котрий з самого початку своєї церковно-політичної кар'єри брав активну участь у житті греко-католицької громади Росії, надавав матеріальну й моральну підтримку її найактивнішим представникам [1, с. 2, 15–17, 21–22, 29–35, 63–65, 67–71, 93, 95, 111–112].

Як один із провідних теоретиків уніонізму, митрополит користувався підтримкою тієї частини римської курії, котра поділяла ідеї канонічного возз'єднання церков і просувала уніоністичні ініціативи у рамках східної політики Ватикану [3, с. 92–94]. Слід зауважити, що особисто Пій Х не

був однозначним прихильником уніонізму, усвідомлюючи політичні ризики, пов'язані з реалізацією цих концептів [5, с. 412].

У лютому 1907 р., в рамках урочистостей з нагоди святкування 1500-ліття з дня смерті Іоана Златоустого, А. Шептицький мав аудієнцію у папи, виклавши йому власний проект унійної діяльності в Росії [4, с. 195–196].

У відповідь Пій Х наділив митрополита, щоправда, в режимі цілковитої таємності, патріаршими за своїм масштабом повноваженнями щодо просування унійних ініціатив на території Російської імперії. Попри важливість отриманих повноважень, секретність, у рамки якої було їх поставлено, не давала змоги митрополиту використовувати повною мірою навіть й ті скромні ресурси, котрі існували в наявності, не кажучи вже про залучення нових. Більше того, офіційна лінія Ватикану йшла в розріз із усними деклараціями папи, що неабияк шкодило іміджу А. Шептицького як церковного та політичного діяча, затримувало реалізацію багатьох перспективних починань [4, с. 198–199].

З метою з'ясування реальних перспектив розвитку розпочатої справи, у 1907 р. А. Шептицький здійснив нелегальну поїздку у Росію, під час якої спробував налагодити тісніші контакти з представниками російського православного духовенства, прихильними до ідей уніонізму [23, с. 34].

У середовищі російських прихильників уніонізму єдиним, хто офіційно позиціонував себе як греко-католицького священика, підпорядкованого митрополиту А. Шептицькому, був о. О. Зерчанінов. У червні 1907 р. він і надіслав А. Шептицькому листа, що став першим документальним підтвердженням реального існування греко-католицької громади в Росії та її бажання легалізації свого становища на правах окремої адміністративно-релігійної одиниці [2, с. 81].

У листі, зокрема, наголошувалося на проблемі збереження національної ідентичності російських католиків східного обряду та необхідності утворення об'єднаного адміністративного центру для розрізнених греко-католицьких громад Росії [1, с. 136–137].

Невдовзі після того, як ним було надіслано звіт А. Шептицькому, О. Зерчанінов здійснив поїздку до Риму, де мав аудієнцію у Пія Х. О. Зерчанінов отримав благословення понтифіка на продовження унійної діяльності за умов збереження східного обряду серед католиків Росії. Тоді ж відбулася зустріч О. Зерчанінова з Л. Федоровим, який у цей час навчався у Римі. О. Зерчанінов зумів здобути прихильність Л. Федорова, чия думка була вагомим аргументом для А. Шептицького [1, с. 140].

Зазначимо, що будь-які офіційні кроки митрополита, як провідника унії на території Російської імперії, загрожували йому неминучим арештом. Першим кроком А. Шептицького щодо реалізації отриманих від Пія Х повноважень, став пошук особи, котра б, залишаючись адміністративно підпорядкованою митрополиту, була б здатною приймати власні рішення, брати на себе відповідальність за їх наслідки і повноцінно управляти нагальними справами греко-католицької громади [2, с. 82].

29 червня 1907 р. А. Шептицьким підписано грамоту про призначення О. Зерчанінова своїм намісником на території Кам'янецької єпархії. Цей документ давав о. Олексію широкі повноваження і щодо інших греко-католицьких єпархій, створення яких передбачалося у перспективі: "Отож, як адміністратор недіючих єпископств, ми доручаємо Вам, нашому головному Кам'янецькому наміснику, завідувати всіма духовними справами цих єпархій, відвідувати всі зібрання вірних, спостерігати за діяльністю всіх наших священиків і керувати всім, що необхідно для блага святої католицької віри" [1, с. 143–144].

За свідченнями сучасників, О. Зерчанінов, хоч і не відзначався високим рівнем богословської підготовки чи особливими адміністративними здібностями, був людиною розумною, глибоко духовною, володів даром красномовства й переконання, і, що найголовніше – цілковито відданим католицькій церкві. Це підтверджувалося арештом і переслідуваннями, яких він зазнавав з боку царського уряду впродовж 1898–1901 рр. [1, с. 11–12, 131].

Переїхавши за рекомендацією митрополита до Санкт-Петербурга, на початку своєї діяльності, новопризначений намісник зумів здобути прихильність і довіру більшої частини громади. Ореол католицького мученика, який оточував О. Зерчанінова, сприяв зростанню його персонального авторитету серед парафіян. Своєю відкритою позицією він вигідно вирізнявся на тлі Іоана Дейбнера, який довгий час приховував свій священицький сан, аби зберегти посаду царського чиновника. Інший активний сподвижник уніонізму – о. Микола Толстой поступався обом як освіченістю, так і загальним рівнем особистої культури. До того ж, репутація цього дивакуватого "ксьондза" залишала бажати кращого – про нього постійно поширювалися різноманітні компрометуючі чутки. На ці негативні явища А. Шептицькому неодноразово вказувало його найближче оточення, зокрема, Л. Федоров [1, с. 135].

Позитивною якістю о. О. Зерчанинова була, без сумніву й його особиста відданість А. Шептицькому. Ось як захоплено відгукнувся О. Зерчанинов про свою першу зустріч з митрополитом: "Бачити його, бути деякий час під його крилом і не любити його – це було б жахливим злочином. Це радість наша, а не людина" [2, с. 93].

Власне кажучи, покладаючи на О. Зерчанинова високий рівень відповідальності та значні обов'язки, А. Шептицький не до кінця врахував реально існуючу ситуацію, що склалася на той момент у церковно-політичному середовищі Петербургу. Ієрархія римо-католицької церкви в Росії була представлена в основному духовенством польського походження, яке не було зацікавлене у розпорошуванні нечисленної католицької громади на декілька обрядів, ставилося з недовірою до А. Шептицького і його соратників і чинило значні перешкоди у становленні католицизму східного обряду [13, с. 92].

Офіційні кола як державно-адміністративного, так і церковного апарату в імперії ставилися до греко-католицизму як до інструменту поширення католицизму в Росії, а також як до прояву українського національного сепаратизму – і аж ніяк не рівноправного віросповідання з окремою ієрархією [14, с. 93–94].

Слід зазначити, що навіть, проголошена указом від 17 квітня 1905 р. віротерпимість не змінила поширеної адміністративно-правової практики застосування дискримінаційних і репресивних заходів, скерованих на обмеження релігійних свобод, навіть визнаних законом церковних громад. У ситуації, що склалася, нелегальній громаді російських греко-католиків постійно загрожувало кримінальне переслідування [21, с. 100].

Крім того, особисто О. Зерчанинов, внаслідок свого арешту за перехід у католицизм і подальшого ув'язнення, знаходився у напружених взаєминах з представниками офіційних кіл. Зберігати існуючий статус-кво вдавалося переважно завдяки широким зв'язкам княгині Наталії Ушакової, котра була активним членом громади і близькою родичкою міністра внутрішніх справ М. Столипіна [19, с. 176].

Однак роки переслідувань не могли не позначитися на самому О. Зерчанинову – його гнітило відчуття постійного ризику, прихованого нагляду, періоди активної діяльності змінювалися затьмяною апатією, що підсилювалася відчуттям матеріальної нестабільності, залежності від зовнішніх обставин тощо [2, с. 94–95].

При цьому О. Зерчанинов усвідомлював свої недоліки та невідповідність власної особи високій місії, на нього покладеній. "В Петербурзі потрібно освіченої людини... а не ведмедя з лісової хащі" – писав О. Зерчанинов митрополиту [1, с. 231]. Проте це не завадило йому плекати власні амбіції та виявляти ініціативу там, де достатньо було точного виконання вказівок А. Шептицького – зокрема, у питаннях збереження чистоти обряду, поміркованого нейтралітету щодо представників польського католицького кліру тощо [1, с. 178].

Представники римо-католицької ієрархії використовували слабкість позицій О. Зерчанинова, що обумовлювалося матеріальною залежністю від їхніх субсидій. На думку членів громади, саме постійна відсутність коштів змушувала О. Зерчанинова вдаватися до компромісів, залучаючи до богослужіння східного обряду значні елементи латинського. Спершу ці нововведення та поступки носили епізодичний характер, однак, як свідчить аналіз кореспонденції А. Шептицького, вже на початку 1908 р. така практика стала закономірною для діяльності О. Зерчанинова як адміністратора греко-католицької громади. Звичайно, це не могло не викликати обурення тих її представників, котрі були налаштовані на збереження східного канону [1, с. 169–170].

Навіть представники ордену асумпціоністів, котрі займалися справою поширення католицизму в Росії, були прикро вражені непослідовністю О. Зерчанинова та його невмотивованими ініціативами щодо змішування східного й західного обрядів. Критичність французьких місіонерів підкріплювалася давньою неприязню поміж конкурентами, які опікувалися розвитком російської католицької церкви – асумпціоністами-французами і католицьким кліром польської національності [1, с. 174–175].

Варто зазначити, що О. Зерчанинову неодноразово закидали надмірну схильність до латинства іще до призначення його головним намісником – як у його теоретичних працях [1, с. 96–97], так і в практичній діяльності [1, с. 135, 138].

Втім, запровадження латинських додатків у богослужіння О. Зерчанинов пояснював насамперед негараздами, з якими він зіткнувся як представник католицизму східного обряду: "в крайніх випадках і ми не зобов'язані виконувати законні настанови в усій їхній скрупульозності" [1, с. 183]. На свою користь о. Олексій наводив такі аргументи, як залучення якомога ширшого кола католиків (в тому числі, та навіть і передусім – латинського обряду) до своєї пастви, важке матеріальне становище, що частково поліпшувалося субсидіями, отриманими від польського католицького кліру [1, с. 184–185].

Також О. Зерчанінов у намаганні будь-якою ціною виправдати свою поведінку в очах митрополита досить різко виступав проти прибічників чистоти обряду – І. Дейбнера та М. Толстого, заявляючи: "...нападаючи з фанатизмом на "латинство", зовсім забувають, що їх власна рідна тепер Мати – латинянка, і що свої дрібним нападом вони завдають їй важку образу. Коли Господь зміцнить наші стопи, ми будемо твердо захищати прерогативи свого відділу, але тепер будемо поступатися всім дрібним, щоб утримати за собою все велике" [1, с. 185].

Опинившись у Петербурзі, далеко від того кола осіб і обставин, що служили йому як моральною, так і матеріальною опорою, О. Зерчанінов, на жаль, розгубився, зневірився і втратив значну частину того релігійного запалу й ентузіазму, що компенсував відсутність організаторських здібностей і належного освітнього рівня. Двозначність становища, у якому перебував о. Олексій, призводила до численних непорозумінь між членами громади, у його стосунках з польським кліром, що набули розголосу в Ватикані [2, с. 97].

Зобов'язавшись перед А. Шептицьким суворо зберігати секретність, отриманих від митрополита намісницьких повноважень, О. Зерчанінов виступав у очах греко-католицької громади Петербургу в доволі сумнівному світлі – в кращому випадку, як звичайний парафіяльний священик. Вочевидь, О. Зерчанінова така ситуація не влаштовувала, спонукаючи до вчинків, що негативно сприймалися його оточенням.

Середовище російської греко-католицької громади характеризувалося конфліктністю відносин. До внутрішніх негараздів – напружених взаємин з урядом, матеріальної нестабільності, невизначеністю канонічного і правового статусу, додавалися постійні інтриги з боку польського кліру. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що на офіційному рівні католики східного обряду підпорядковувались римо-католицькій ієрархії, на чолі з Могильовським капітулярним вікарієм, що давало йому право втручання у внутрішні справи громади [2, с. 99–102].

Слід зазначити, що у питанні управління греко-католицькою громадою між її очільниками теж не було єдності, оскільки о. М. Толстой неодноразово висував претензії щодо керівної ролі в структурі церкви, мотивуючи це тим, що він був першим греко-католицьким священиком Росії, офіційно визнаним Ватиканом. Проте значення цього факту М. Толстой суттєво перебільшував, приписуючи собі якісь міфічні заслуги перед Святим Престолом і отримані від нього повноваження [1, с. 175–176].

Зауважимо, що взаємини між М. Толстим і А. Шептицьким визначалися напруженістю, попри позірну взаємну толерантність висловлювань у листуванні. Митрополита дратувала скандальна репутація М. Толстого, котра підривала авторитет католицької церкви, його намагання діяти за спиною А. Шептицького у справі просування уніонізму в Росії [1, с. 179]. Тим не менше, М. Толстой неодноразово звертався до митрополита за порадами і допомогою, що підкреслювало всю вагу особи А. Шептицького для греко-католиків Росії, які сприймали його як найвищого духовного лідера і наставника [1, с. 189–190; с. 209–210].

Варто зазначити, що нестабільність всередині греко-католицької громади і, зокрема, невмотивована діяльність О. Зерчанінова викликала занепокоєння не лише в митрополита А. Шептицького, але й у середовищі курії, що далеко не була зацікавлена у розгортанні відвертого конфлікту з російським урядом. Обережна, проте категорична позиція Святого Престолу чітко відображена у листі кардинала Меррі дель Валя, державного секретаря Ватикану – до А. Шептицького від 4 січня 1908 р. [1, с. 186–187]. Особливо цікавим є той момент, що цей лист написаний як реакція на скаргу могильовського капітулярного вікарія о. Стефана Денисевича, юрисдикції якого офіційно підпорядковувався О. Зерчанінов. Таким чином, поляки, демонструючи свою прихильність о. Олексію, водночас доволі ревниво ставилися до його місії та декларованої ним незалежності, а також до афішованих зв'язків із митрополитом, що загалом мали зберігатися у таємниці [1, с. 200].

У пошуках виходу з цієї делікатної ситуації, що загрожувала неабиякими ускладненнями російському греко-католицизму, А. Шептицький звернувся до Н. Ушакової, чиї широкі політичні зв'язки були йому відомі. Митрополит прохав російську княгиню використати усі наявні можливості, аби запобігти підпорядкуванню греко-католицьких священиків Росії латинській ієрархії, а також особисто вплинути на О. Зерчанінова, з метою скорочення до мінімуму будь-яких контактів з поляками. При цьому А. Шептицький підкреслював рекомендаційний характер своїх настанов і необхідність збереження секретності: "...моя юрисдикція негласна, а тому її слід зберігати в таємниці, в Римі не наполягати на тому, щоб вона була офіційною, а тільки на тому, щоб речі залишалися так, як вони є, оскільки юрисдикція надана мені Св. Отцем усно і неофіційно, офіційної ж юрисдикції не дадуть, тому що боятимуться уряду. Краще за все про мою юрисдикцію в Римі взагалі не згадувати" [1, с. 201–202].

Паралельно з цим, А. Шептицький намагався вказати А. Зерчанінову на хибність його поведінки, особливо щодо розголошення його повноважень та підпорядкування митрополиту, підкреслюючи, що наслідки можуть бути катастрофічними, аж до повної паралізації діяльності греко-католицької місії в Росії. Також А. Шептицький забороняв будь-які доповнення східного обряду латинським богослужінням, мотивуючи це нормативними розпорядженнями Ватикану, а також настановами, висловленими папою Левом XIII в апостольському посланні "Orientalium Dignitas Ecclesiarum" ("Гідність Східних Церков") [1, с. 239–245, 753–759].

Не можна сказати, щоб О. Зерчанінов був неспроможним адекватно оцінити існуючу ситуацію. Навпаки, у його листуванні з А. Шептицьким знаходимо виважений і ґрунтовний аналіз зовнішніх й внутрішніх обставин, за яких відбувалося становлення російського греко-католицизму, складних взаємин із представниками польського католицького кліру та владними структурами. Усвідомлення всіх складнощів, покладеної на нього місії, підштовхувало о. Олексія навіть до думки відмовитися від виконання обов'язків митрополичого намісника [1, с. 227–232].

У той же час декларована недовіра і неприязнь до поляків не заважали О. Зерчанінову приймати від них матеріальну допомогу, що автоматично накладало на нього певні зобов'язання, коли не офіційного, то принаймні морального характеру. За своїми переконаннями він все ж таки залишався прихильником "чистоти" східного обряду, пояснюючи свої дії вимушеною необхідністю.

Слід зазначити, що о. Олексій, навіть перебуваючи з поляками у досить доброзичливих взаєминах, мав постійно остерігатися їхніх інтриг, у чому виявляв непересічну проникливість і обережність. Парадоксальна вдача цієї людини, деяка непослідовність мислення і поведінки нерідко відштовхували від О. Зерчанінова найближчих його соратників, що, звичайно, не сприяло успішному розвитку їхньої спільної справи. При цьому нерідко випускалося з-під уваги те, що о. Олексій на схилі віку опинився в досить непростих життєвих обставинах – далеко від сім'ї, друзів, звичних життєвих умов, під постійною загрозою арешту [1, с. 236–239].

Ситуація, попри усі зусилля А. Шептицького, дедалі загострювалася. Щоб врегулювати її більш-менш легітимними засобами і зняти дискусію про юридичне підпорядкування О. Зерчанінова і широту його повноважень, 29 січня 1908 р. А. Шептицький підписав грамоту про призначення о. Олексія адміністратором Кам'янецької єпархії, "з наданням йому відповідних прав і юрисдикції" [1, с. 216].

У лютому 1908 р., в рамках римського паломництва А. Шептицького, відбулася низка зустрічей митрополита з Пійом X. Під час цих аудієнцій проходило обговорення подальших перспектив унійного руху на території Росії та України. Припускаємо, що А. Шептицький звітував перед папою про результати проведеної за минулий рік роботи і стан справ у середовищі російської греко-католицької громади, відзначаючи позитивну динаміку її розвитку. До аргументів, на користь поглиблення унійної діяльності, можна віднести зростання чисельності парафіян-католиків східного обряду, постійні зусилля громади з приводу відкриття власної церкви, публікації періодичних видань, богословської та духовної літератури. Наполегливе прагнення російських греко-католиків офіційно закріпити своє становище як самостійної адміністративно-релігійної одиниці під юрисдикцією А. Шептицького неодноразово висловлювалося митрополиту його численними дописувачами – О. Зерчаніновим, І. Дейбнером, М. Толстим [1, с. 116–119, 120–121, 123–127, 128–129, 13–137].

Папа власноручним підписом затвердив попередні усні настанови, таким чином офіційно закріпивши за митрополитом статус повноправного адміністратора усіх греко-католицьких єпархій, діяльність яких фактично припинив уряд, проте їхнє канонічне існування у рамках церковного права тривало. Також Пій X схвалив призначення о. О. Зерчанінова генеральним вікарієм Кам'янецької єпархії [3, с. 98–99].

Щодо моделі устрою Російської греко-католицької церкви, то передбачалося повне збереження східного літургійного обряду, широкі автономні права, а у перспективі – утворення окремого екзархату [6, с. 453].

Попри усю широту повноважень, а, можливо, якраз враховуючи її, на одній із зустрічей, Пій X висловив побажання, щоб усі компетенції, отримані А. Шептицьким щодо Російської греко-католицької церкви, залишалися у таємниці. "Російський уряд чинить перешкоди, може зробити і ще більш серйозні. Тому прошу вас поки що утриматися від користування ними (повноваженнями – Б.У.). Прийде час, коли вони вам послужать" [2, с. 88].

Одночасно, за сприяння Н. Ушакової, яка користувалася підтримкою офіційних ватиканських структур, декретом конгрегації *Negotis Ecclesiae Extraordinariis* (з "надзвичайних справ Церкви") від 22 травня 1908 р. О. Зерчанінова призначили офіційним главою місії для російських католиків східного обряду зі збереженням юридичного підпорядкування римо-католицькій ієрархічній структурі Росії. Зміст цього декрету передбачав наділення о. О. Зерчанінова доволі обмеженими повноваженнями, що в цілому не стосувалися вирішення будь-яких принципових питань, як-от:

посвячення домашніх церков східного обряду, чаш та церковного інвентаря, сповідь віруючих тощо [2, с. 90].

Вказаний декрет, хоча й наголошував на необхідності неухильного дотримання "чистоти" східного обряду, йшов у розріз із попередньою грамотою митрополита А. Шептицького, котра проголошувала О. Зерчанінова його "головним намісником" у Російській імперії. Якщо грамота А. Шептицького була авансом майбутнього повноправного греко-католицького екзархату, – то акт, виданий конгрегацією, лише підкреслював локальність і малозначимість російської греко-католицької церкви, її вторинність у відношенні до католицизму латинського обряду [14, с. 93–94].

Однак варто враховувати і той факт, що А. Шептицького на офіційному рівні усунули від справи російських греко-католиків – тому необхідно було знайти прийнятну для усіх альтернативу, котра давала б змогу легітимно продовжувати унійну роботу в Росії, не потрапляючи в адміністративну залежність від польського католицького кліру. З іншого боку, Державний секретаріат Ватикану скористався нагодою, аби наголосити А. Шептицькому на неправочинності його сану Кам'янецького єпископа і відсутності у митрополита жодної юрисдикції на управління унійною справою у Росії [2, с. 93–94].

Проте о. Олексій, на жаль, в силу своєї політичної недалекоглядності й заангажованості, не розумів усіх цих дипломатичних тонкощів, сприймаючи декрет конгрегації як офіційне підтвердження свого звільнення від впливу митрополита і набуття певного інституційного суверенітету [1, с. 259–260].

Подальші події показали, що О. Зерчанінов не зумів ефективно скористатися навіть тими обмеженими правами, наданими йому декретом конгрегації. О. Зерчанінов у кінцевому результаті виявив себе як непродуктивний адміністратор і керівник, розриваючись між науково-богословською працею і заграваннями з польськими клерикальними колами.

Влітку 1908 р., здійснивши другу таємну поїздку в Росію, під час якої налагоджено активні особисті контакти з представниками греко-католицької громади, А. Шептицький знову звернувся до папи з проханням прояснити ситуацію. Пій Х підтвердив попередньо даровані повноваження, незважаючи на декрет конгрегації і категоричну позицію секретаріату. На офіційному рівні для А. Шептицького нічого не змінилося. Державний секретаріат ще раз повідомив його про те, що звання Кам'янецького єпископа є лише почесним титулом [3, с. 100].

Таким чином, нестабільність становища греко-католицької церкви Росії зберігалася. О. Зерчанінов продовжував маніпулювати отриманими з Ватикану повноваженнями, польський клір плекав наміри залучити греко-католиків під свою юрисдикцію, а реально для розвитку громади робилося мало, основним чином зусиллями самих парафіян.

Наприкінці 1908 р. Любов Федорова оцінювала діяльність О. Зерчанінова доволі помірковано, з відвертим неприйняттям: "Неможливо вимагати від людини того, що вона не може дати за своїми сердечними симпатіями, якщо вони йдуть врозріз із нашими. Звісно, цього не повинно бути, але, на жаль, вони в нього є. Як кабінетному трудівнику, до дійсності йому немає діла. В наш час не те прикро, що він пише вдень і вночі, а те, що його праці не принесуть нам ні найменшої користі" [1, с. 276–277].

На початку 1909 р. О. Зерчанінов покинув Петербург. Він сам засвідчив у розмові з Л. Федоровою, що справа, що йому її довірили, виявилася для нього непосильно важкою. Так само відбулася переоцінка і призначення на пост уповноваженого: "Краще було б мені залишатися під колишнім покровительством. Я скоріше міг би спілкуватися з Шептицьким, ніж тепер. Ці повноваження зробили мені тільки зло, – нічого ще нема, а всі витріщають на мене очі і пліткують різні дурниці" [1, с. 281–286].

Деякий час о. Олексій перебував під опікою польського духовенства, котре забезпечувало його житлом та грошовими субсидіями. Але врешті-решт він повернувся у колишнє помешкання при греко-католицькій каплиці і продовжив служіння та зв'язки з громадою. Проте довіру колишніх соратників повною мірою йому так і не вдалося відновити. Крім того, постійні спроби акцентувати на пріоритеті повноважень, отриманих від Святішої Конгрегації не сприяли налагодженню ефективної співпраці з іншими членами громади. О. Зерчанінов закріпив за собою репутацію яскравого латинника та інтригана.

У кращому випадку, ставлення громади до нього було зверхньо-поблажливим, у гіршому – відверто недовірливим і агресивним. Л. Федорова вбачала у ньому маріонетку польських клерикалів: "даремно о. Олексію надають таке важливе значення: ні загибелі, ні спасіння від нього бути не може... ним пограються і викинуть..." [1, с. 288].

На цей момент митрополит А. Шептицький вочевидь, вже збагнув усю помилковість сподівань, покладених на О. Зерчанінова, а також марноту будь-яких спроб змінити його переконання щодо збереження чистоти обряду [1, с. 291]. Настав час активного пошуку нових осіб, які могли б очолити розбудову греко-католицької церкви Росії та достойно її репрезентувати.

Пожвавлення у діяльності громади російських греко-католиків наприкінці 1908 р. пов'язане з особою старообрядного православного священика Євстафія Сусалева, людини малоосвіченої, проте розумної і глибоко релігійної. Він виявив бажання приєднатися до греко-католицької громади у дійсному священицькому чині і це йому дозволили. Саме завдяки наполегливій діяльності Є. Сусалева, як представника старообрядного напрямку православ'я, вдалося нарешті відкрити першу в Петербурзі католицьку каплицю східного обряду, оминувши інтриги єзуїтів, котрі намагалися підпорядкувати новостворену громаду латинській ієрархії [2, с. 125–127].

Проте, хоча і в доволі скромних умовах, каплиця була створена власними зусиллями громади, в основному на кошти Н. Ушакової. У квітні 1909 р. там відправлено Великодню літургію. Л. Федорова та І. Дейбнер звітували про цю визначну подію митрополиту А. Шептицькому, при чому цікавим є порівняння цих двох документів, що ілюструють різні точки бачення аналогічних подій: якщо у Л. Федорової домінуючим було дещо екзальтоване, емоційне сприйняття, то І. Дейбнер аналізував їх з позицій колишнього державного чиновника, виявляючи орієнтацію політичних передумов тих чи інших явищ, ерудицію та проникливість. Щодо О. Зерчанінова, то каплиця була відкрита радше всупереч його волі, аніж завдяки зусиллям. Надалі він продовжував впроваджувати у богослужіння елементи латинського обряду, хоча присутність Є. Сусалева, фанатичного прихильника "чистоти" східного обряду, дещо стримувала ці псевдоекуменічні ініціативи [1, с. 295–305].

Прикметно, що на той момент суттєво змінилася і зовнішньополітична ситуація. Перед царським урядом з'явилася перспектива воєнного конфлікту внаслідок поляризації політичних сил Європи. Взаємини царського уряду зі Святим Престолом погіршились [7, с. 113–115]. Це, в свою чергу, відображалось на становищі католиків у імперії, а греко-католицизм на чолі з його духовним лідером А. Шептицьким, офіційні російські кола взагалі позиціонували як австро-угорську агентуру, ворожу Російській монархії [15, с. 47].

Діяльність А. Шептицького і його соратників стосовно розвитку унійного руху ретельно відстежувалася російською закордонною розвідкою. З цієї метою було створено розгалужену шпигунську мережу [25, с. 234–243, 359–361]. На тлі цих негативних тенденцій особливо вагомим значення набуває той факт, що саме наприкінці 1909 р., за свідченнями російських дипломатів, серед очільників ватиканської ієрархії набули позитивного сприйняття ідеї відокремлення російської громади католиків східного обряду в окремий структурний підрозділ [3, с. 96–97].

Нові виклики часу диктували необхідність пошуків власних шляхів розвитку, принципово відмінних методів роботи. Все це розумів А. Шептицький, проте в умовах, що склалися, безпосереднє втручання у справи греко-католицької церкви Росії було неможливим. Попри безсумнівні досягнення у справі її розбудови, на 1909 р. проблеми матеріального забезпечення, адміністративного управління, інституційно-канонічної невизначеності як в межах Російської імперії, так і з боку Святого Престолу суттєво перешкоджали успішному розвитку католицької церкви східного обряду.

О. Зерчанінов не зміг упоратися з тиском нових обставин. Поступово він відмежувався від будь-яких принципових проблем у житті громади й церкви, заглибившись у власний світ богословських пошуків та ситуативних сплесків практичної діяльності. Проте байдужим до проблем громади О. Зерчанінов залишатися не міг, все ще позиціонуючи себе як її керівника. Однією з останніх справ, у якій фігурує його ім'я, став лист від імені російських греко-католицьких священиків (О. Зерчанінов, І. Дейбнер, Є. Сусалев) до Пія X, у якому вони звинувачували французьких місіонерів-асумпціоністів у намірах узурпувати роль провідників унії на території Росії, розірвавши "...всякий духовний зв'язок з історичною унією" [1, с. 329]. Втім, жодних помітних наслідків це послання не мало.

Підсумовуючи, спробуємо окреслити роль О. Зерчанінова у становленні Російської греко-католицької церкви, для цього слід проаналізувати практичне значення його діяльності для вказаного процесу. З одного боку, О. Зерчанінов, прийнявши на себе обов'язки намісника митрополита А. Шептицького на території Російської імперії, без сумніву, виявив непересічну мужність, самовідданість, а його проста, невимушена вдача і репутація, постраждалого за віру католика, привернули до церкви багатьох прихожан. Саме за його номінального керівництва відбувалося формування й кількісне наповнення греко-католицької громади, відкрито першу легально діючу каплицю, проводилася активна місіонерська діяльність серед православного населення.

Наголосимо, що саме звернення О. Зерчанінова до митрополита А. Шептицького стало першим документальним підтвердженням фактичного існування католиків східного обряду в Росії та їхнього бажання здобути адміністративно-ієрархічну цілісність при збереженні національної ідентичності та східного обряду.

Доводиться визнати, що рішення А. Шептицького щодо призначення на посаду свого намісника, О. Зерчанінова, не виправдало себе. Проте, варто врахувати і той факт, що на час підписання відповідної грамоти у митрополита практично не було альтернативної кандидатури. На

першому етапі становлення католицької церкви східного обряду в Росії особа О. Зерчанінова видавалася цілком прийнятною для реалізації цілей, намічених А. Шептицьким.

Однак, замість того, щоб стати об'єднуючим ядром греко-католицької громади, зміцнити її структуру виваженим та поміркованим керівництвом, О. Зерчанінов сам поринув у міжособистісні чвари, розпалюючи суперечності й інтриги. Втім, підґрунтям більшості проблем, пов'язаних з діяльністю О. Зерчанінова, як генерального вікарія Кам'янецької єпархії, були матеріальні негаразди, з якими зіткнулася Російська греко-католицька церква на початку свого становлення.

Ватикан, декларуючи підтримку унійних проєктів, не виділяв для їх реалізації жодних матеріальних субсидій. Парафія була занадто слабкою і малочисленною, аби забезпечувати себе – тому єдиним реальним джерелом фінансових надходжень залишалися дотації римо-католицького кліру. Це не могло не призвести до певних маніпуляцій з боку латинської ієрархії, що успішно користувалася залежним становищем О. Зерчанінова у власних інтересах.

Ситуація загострювалася й напруженими взаєминами нелегальної греко-католицької громади з царським урядом, постійною загрозою кримінального переслідування, а також особистими ризиками характеру О. Зерчанінова – амбітністю, неорганізованістю, відсутністю чіткої позиції з низки принципових питань та його похилим віком.

Втім, О. Зерчанінов залишався невід'ємною частиною греко-католицької громади Петербурга, його по-своєму шанували й цінували. Відданість О. Зерчанінова католицькій церкві не підлягала сумніву, проте багато його вчинків були відверто суперечливими, дискредитували цю ж церкву і неодноразово створювали чималі клопоти для усієї громади.

Проте, незважаючи на усі негаразди, упродовж 1907–1909 рр. католицька церква східного обряду в Росії пройшла непростий шлях структуризації та формування, здобула, хоча й неофіційне визнання Святого Престолу і вийшла на якісно новий рівень розвитку, логічним підсумком якого стало в подальшому утворення Російського греко-католицького екзархату.

Список використаних джерел

1. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики Росії. – Книга 1. Документи і матеріали, 1899–1917. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 924 с.
2. Василий (диакон ЧСВ). Леонид Федоров. Жизнь и деятельность / Диакон Василий (фон Бурман) ЧСВ. – Рим, 1966. – 834 с.
3. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Елла Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
4. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та україно-польський конфлікт у Галичині (1914–1923) / Ліліана Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – 456 с.
5. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога / Анджелло Тамборра. – М.: Библиейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2007. – 631 с.
6. Винтер Э. Папство и царизм / Э. Винтер. – М.: Прогресс, 1964. – 533 с.
7. Григулевич Й. Папство. Століття XX / Й. Р. Григулевич. – К.: Політвидав, 1988. – 544с.
8. Зонova Т. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы / Татьяна Зонova. – М.: Московский государственный институт международных отношений, 2000. – 197 с.
9. Лебек Э. Тайная история дипломатии Ватикана/ Эндрю Лебек. – М.: Рипол Классик, 2004. – 304 с.
10. Шейнман М. Ватикан и католицизм в конце XIX – нач. XX вв. / М. М. Шейнман. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – 468 с.
11. Барінова Е. Российское дворянство в начале XX века: социокультурный портрет / Е. П. Барінова. – Самара: Самарский университет, 2006. – 379 с.
12. Виноградов П. Россия на распутье: историко-публицистические статьи / П. Г. Виноградов. – М.: Территория будущего, 2008. – 575 с.
13. Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 270 с.
14. Данилевский Н. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
15. Игнатъев А. Внешняя политика России. 1907–1914: Тенденции. Люди. События / А. В. Игнатъев. – М.: Наука, 2000. – 233 с.
16. Поликарпов В. История нравов в России. Восток или Запад: от Алексея Тишайшего до Николая Второго / В. С. Поликарпов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 576 с.
17. Успенский Б. Царь и патриарх: харизма власти в России / Б. А. Успенский. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 680 с.
18. Хомяков Д. Православие, самодержавие, народность / Д. А. Хомяков. – Минск: Белорусская грамота, 1997. – 207 с.
19. Палеолог М. Царская Россия накануне революции / Морис Палеолог. – М.: Международные отношения, 1991. – 334 с.
20. Трофімов Д. Папська держава – історичний феномен / Д. В. Трофімов. – Донецьк: Вебер, 2007. – 100 с.
21. Бендин А. С. Н. Булгаков о взаимоотношениях церкви и государства России (1902–1918) // Русское богословие в европейском контексте. С.Н.Булгаков и западная религиозно-философская мысль. – М.: Библиейско-богословский институт Святого Апостола Андрея, 2006. – С. 99–110.
22. Базилевич А. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького / А. Базилевич. – Львів, 1993. – 237 с.
23. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух / Ярослав Заборовський // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 31–41.
24. Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. I: Церква і церковна єдність. – Львів: Місіонер, 1995. – 523 с.
25. Агентурная работа политической полиции Российской империи: сборник документов 1880–1917 / Е.И.Щербаков. – М.: Аиро XXI, 2006. – 382 с.

Ульяна Безпалько

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП СТРУКТУРИЗАЦИИ ОБЩИН КАТОЛИКОВ ВОСТОЧНОГО ОБРЯДА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1907–1909 ГГ.

В статье проанализированы особенности начального этапа структуризации и институционализации восточнообрядного католицизма в России, охарактеризованы основные аспекты деятельности А. Зерчанинова, как главы общины российских греко-католиков указанного периода.

Ключевые слова: А. Шептицкий, А. Зерчанинов, унионизм, католицизм восточного обряда, патриархат.

Ulyana Bezpalko

INITIAL STRUCTURING EASTERN RITE CATHOLICS COMMUNITIES IN THE RUSSIAN EMPIRE 1907–1909

The article analyzes the features of the initial stage of structuring and institutionalization shidnoobryadovoho Catholicism in Russia, described the basic aspects of A. Zerchaninova, head of the Russian community of Greek Catholics of that period.

Key words: A. Sheptytsky, O. Zerchaninov, unionizm, Easter Rite Catholicism, patriarchy.

УДК 94(470+571):328.1/3

Віталій Передерко

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В.БОБРИНСЬКОГО В ПРОГРЕСИВНОМУ БЛОЦІ

У статті досліджується парламентська кар'єра представника російських націоналістів Володимира Бобринського в IV Державній думі упродовж 1915–1917 рр., аналізується його роль у становленні та діяльності Прогресивного блоку – антиурядового міжфракційного об'єднання.

Ключові слова: В. Бобринський, парламентська діяльність, Державна дума, Прогресивний блок, прогресивні націоналісти.

Спадковий дворянин, російський націоналіст Володимир Олексійович Бобринський на початку ХХ ст. був знаним на всю імперію думським оратором. Серед сучасників граф найбільше запам'ятався своїми неославістськими гаслами, скерованими на захист "русских" Австро-Угорщини та Холмщини.

Предмет дослідження – особливості парламентської кар'єри Володимира Бобринського в IV Державній думі у 1915–1917 рр., внесок графа, як представника партії націоналістів "Всероссийский национальный союз", у становлення та діяльність міжфракційного об'єднання "Прогресивний блок".

Об'єкт дослідження – громадсько-політична діяльність графа Володимира Бобринського в IV Державній думі.

Мета дослідження – проаналізувати парламенську кар'єру графа Володимира Бобринського у період існування "Прогресивного блоку".

В історичній науці його життя та громадсько-політична діяльність є малодослідженою темою. Варто зауважити, що в українській історіографії практично немає спеціальних наукових праць, присвячених цій особистості. Лише опосередковану інформацію містять роботи О.Добржанського, І.Мацевко, О.Сухого, С.Макарчука, В.Любченка [1]. Однак, переважна їх більшість стосується аналізу біографії графа у контексті політики Росії щодо західноукраїнських земель та пов'язаної з нею історії москвофільського руху кінця ХІХ – початку ХХ століття. У сучасній російській історіографії парламентська діяльність В.Бобринського в окремих її аспектах найглибше відображена у працях С.Санькової, Д.Коцюбинського, О.Самарцевої [2].

Наше завдання полягатиме в аналізі особливостей думської кар'єри графа у період існування Прогресивного блоку – міжфракційного антиурядового об'єднання.

Четверта сесія IV Думи була скликана у розпал весняно-літнього відступу російських військ, 19 липня 1915 р. Цього дня у своїй промові депутат-націоналіст, граф В.Бобринський закликав до загальнонародного єднання в ім'я перемоги всіх національностей імперії, котрі залишились вірними "нашій єдиній матері Русі", і разом борються проти "нашого спільного ворога". Парламентська більшість прийняла тоді ж звернення, у якому містився заклик до зміцнення внутрішнього миру, до